

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота магістра

**з теми : «Особливості соціалізації дітей з ООП в
умовах дитячого будинку»**

Виконала:
студентка 2 курсу
групи КорО1-М19з
спеціальності 016 Спеціальна освіта.
Олігофренопедагогіка і логопедія
Присяжнюк Анна

Керівник: **Рудзевич І.Л.**,
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри психолого-медико-педагогічних
основ корекційної роботи

Кам'янець-Подільський - 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	6
1.1. Теоретичні засади процесу соціалізації	6
1.2. Соціальна ситуація розвитку дитини дошкільного віку	15
1.3. Особливості соціалізації дітей з особливими освітніми потребами	22
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ.....	31
2.1. Методика дослідження соціалізації дошкільників з особливими освітніми потребами	31
2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	38
РОЗДІЛ III. УМОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ	43
3.1. Ігрова діяльність як провідний засіб соціалізації дітей дошкільного віку..	43
3.2. Арт-терапія як технологія соціалізації дітей з особливими освітніми потребами	51
3.3. Корекційно-розвиткова програма «Соціалізація дошкільників з особливими освітніми потребами в умовах дитячого будинку»	63
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Актуальність. Важливим показником розвитку суспільства є гуманне, турботливе і милосердне ставлення до дітей з особливими освітніми потребами, які мають право на повноцінне життя. Найбільш важливим періодом соціалізації є дошкільний та шкільний вік, коли дитина не лише набуває знання, формує власний світогляд, але й отримує навички самоконтролю, взаємодії з колективом, уміння вирішувати складні життєві ситуації.

Процес соціалізації триває все життя і відповідає неперервному вихованню. Соціалізація – процес становлення особистості, навчання та засвоєння індивідом цінностей, норм установок, зразків поведінки, властивих певному суспільству, соціальній спільноті, групі.

Освіта дітей з особливими освітніми потребами має передбачати включення їх у загальну діяльність разом з іншими дітьми, починаючи вже з дошкільного віку.

Стратегічна мета цього процесу – формування нової філософії суспільства, державної політики щодо дітей з особливими освітніми потребами, а саме створення інклюзивного освітнього середовища.

Проблему соціалізації особистості вивчали вітчизняні вчені: Л. Виготський, Л. Буєва, І. Кон, А. Макаренко, В. Сухомлинський, Л. Рубінштейн, які вказували на взаємозалежність між умовами соціального середовища та розвитком особистості та зазначали необхідність активного опосередкування особистісного розвитку.

Широко досліджуються проблеми соціалізації особистості в зарубіжній науці (Ф.Г. Гіддінс, Г. Тард, Д.А. Томпсон, Т. Парсонс, Ч.Х. Кулі, У.І. Томаса, Дж. Г. Міда).

Грунтовні дослідження з проблеми соціалізації дітей з особливими освітніми потребами у суспільстві серед вітчизняних вчених проводили В. Вишемирський, В. Засенко, І. Іванова, Л. Каган, А. Капська, Ж. Петрочко, О. Польовик, А. Шведов, К. Щербакова. Зокрема В. Бондар, А. Колупаєва, Т.

Євтухова, В. Ляшенко, О. Столяренко, А. Шевчук, О. Савченко та інші. Їхні праці присвячені дослідженням проблеми залучення дітей з особливими потребами до навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, їх реабілітації та соціалізації до суспільних норм.

Мета дослідження полягає у в науково-теоретичному обґрунтуванні та експериментальному дослідженні процесу соціалізації дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами в умовах дитячого будинку.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- проаналізувати сутність процесу соціалізації особистості як спеціального предмета наукового дослідження;
- розкрити особливості соціалізації дитини з ООП в дошкільному віці та охарактеризувати роль соціальних інститутів у цьому процесі;
- експериментально дослідити особливості соціалізації дошкільників з особливими освітніми потребами;
- розробити корекційно-розвиткову програму «Соціалізація дошкільників з особливими освітніми потребами в умовах дитячого будинку».

Об'єкт дослідження – процес соціалізації дитини з особливими освітніми потребами.

Предмет дослідження – умови соціалізації дитини дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Методи дослідження – аналіз наукової літератури; аналіз особових справ дітей; спостереження, експеримент, методи математичної статистики.

Практична значущість – дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані вихователями, психологами та корекційними педагогами при роботі з дітьми з ООП.

Місце проведення дослідження: Долинський дитячий будинок «Теплий дім» м. Долина. В експерименті брали участь 10 дітей дошкільного віку із особливими освітніми потребами.

Структура роботи – робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку основних використаних джерел, додатків; робота містить таблицю.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дипломної роботи магістра апробовані на звітній конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2019 році; за результатами роботи опублікована стаття.

ВИСНОВКИ

1. Соціальний розвиток особистості – це взаємопов'язаний процес соціалізації-індивідуалізації дитини дошкільного віку. Соціалізація охоплює всі етапи життєвого шляху людини, протягом якого вона засвоює та використовує цінності культури. Виховання відіграє важливу роль у процесі набуття особистістю соціальних уявлень, навичок, соціального досвіду, водночас воно є лише частиною процесу соціалізації.

2. Для становлення процесу соціалізації найбільш значущий вік від 3 до 6 років. Такі вікові рамки також визначають труднощі в процесі соціалізації при психофізичних порушеннях. Це продиктовано тим, що саме в дошкільному віці починають найбільш яскраво проявлятися, негативно впливаючи на онтогенез, порушення в розвитку. На соціалізацію дітей із особливими освітніми потребами впливає ціла низка чинників, що вимагають від неї певної просоціальної поведінки й активності. Насамперед, слід ураховувати вплив макрочинників та мезофактори.

3. Для визначення рівнів соціально-комунікативної компетентності було виокремлено такі критерії: поведінковий, показниками якого були: уміння дітей поводити себе в колективі, будувати безконфліктні взаємини, контролювати свої емоції та настрій, адекватна самооцінка, позитивне сприймання себе й оточуючих, усвідомлення свого місця в соціумі; пізнавальний критерій передбачав обізнаність щодо елементарних соціальних норм, вміння використовувати набуті знання в життєвих ситуаціях; комунікативний критерій: уміння вибирати адекватні способи спілкування з оточуючими, творчо використовувати мовленнєві кліше в різних ситуаціях буття, володіння соціально прийнятими способами вираження емоцій.

4. Дошкільники із ДЦП у переважній більшості виявилися неспроможними адекватно сприймати, пізнавати та розуміти іншу людину, оскільки у них недостатньо сформовані компоненти соціальної перцепції. Водночас, особливості психічного розвитку, спілкування дітей із ДЦП

свідчать про недостатню сформованість сприймання, уяви, мотивації, позитивного ставлення до людей, що є чинниками, які визначають успішність соціалізації. У дітей дошкільного віку із ЗНМ III рівня наявні особливості процесу соціалізації та спілкування. Через те, що у дитини є порушення мовлення, а саме збіднений словник, недотримання граматичних норм мови, порушення звуковимови, фонетико-фонематичних процесів та зв'язного мовлення, налагодження стосунків у дитячому колективі, обмін інформацією відбувається неповною мірою. Звідси у дітей з'являється підвищена тривожність, знижується інтерес до однолітків, ініціативність у взаєминах з ними, втрачається емоційна забарвленість у спілкуванні.

5. Для активізації соціального пізнання, збагачення соціального досвіду необхідні: опанування змістом подій і простору, взаємодія із значущими дорослими, визначення соціальних ролей, актуалізованих ситуацією. Завдяки використанню методу арт-терапії у процесі соціалізації дітей з особливими потребами формуються усвідомлені відношення як до власних потреб, так і до людей які її оточують. Завдання арт-терапевтичної роботи полягає в пробудженні дитини навчатися за допомогою того досвіду, який раніше не був нею усвідомлений. Завдяки цьому дитина отримує цінний досвід позитивних змін, поступово пізнає саму себе, краще розуміє ефекти впливу власної особистості на навколишній світ, більше здатна до усвідомлення можливих відхилень у своїй поведінці. Ігрові заняття допомагають зблизити дітей, об'єднати їх спільною та цікавою для всіх діяльністю. Регулярне проведення ігрових занять збагатить дітей новими враженнями, буде сприяти формуванню соціальних компетенцій та нового соціального досвіду.

Проведене нами експериментальне дослідження не вичерпує глибини обраної нами проблеми. Напрямом наших подальших наукових робіт може стати пошуків шляхів формування соціальної компетентності у дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике. М.: Изд. Дом Шалвы Амоношвили, 1995. 217 с.
2. Андрейко Б.В., Дмитрів Ю. М. Психологічні особливості соціалізації та спілкування дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненим мовленням III рівня. *Psychological Journal*. 2019. № 2 (22). С. 213–226.
3. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании : учебник для вузов / Е.А. Медведева, И.Ю. Левченко, Л.Н. Комиссарова, Т.А. Добровольская. М.: Академия, 2001. 248 с.
4. Арт-терапія в соціальній сфері : курс лекцій / уклад. Сорока О.В. Тернопіль: ТДПУ, 2008. 86 с.
5. Бабіч В. М. Технологія роботи соціального педагога з соціалізації дошкільників з використанням гри. *Актуальні проблеми соціально-педагогічних досліджень* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців, 17 трав. 2016 р. / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди ; за ред. М. П. Васильєвої. Харків : ХНПУ, 2016. С. 103.
6. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук; Авт. кол-в: Богуш А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С., Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. К.: Видавництво, 2012. 26 с.
7. Бастун Н. «Педагогіка тренувань» як засіб соціалізації осіб з інтелектуальною недостатністю. *Соціальна психологія*. № 6. 2013. С. 45.
8. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л. : Наука, 1988. 270 с.
9. Береснева О.Г., Марухина О.В. Применение факторного анализа в психолого-педагогических исследованиях. *Психолого-педагогические*

исследования в системе : матер. I Всерос. науч.-практ. конф. М., Челябинск, 2003. Т. 3. С.12.

10. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2003. 280 с.

11. Богуш А. М. Дефініції «Дитинство», «Духовність» і «Довкілля» у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Педагогічні нотатки та роздуми*. Запоріжжя : ТОВ «ЛПС», 2001. С. 34

12. Богуш А. М. Парадигма «дитинство» в сучасній педагогіці. *Пед. альманах «Наука і практика»*. 2003. № 1. С. 50–58.

13. Величко Т. Д. Теорія і технологія соціалізації дитини в умовах дошкільного навчального закладу : навч. посібн. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2017. 206 с.

14. Вікова психологія : навчальний посібник / за ред. Г. С. Костюка. Київ : Радянська школа, 1976. 269 с.

15. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. 3-тє вид. К. : Каравела, 2012. 344 с.

16. Волынская Л. Б. Социокультурная и личностная адаптация человека на различных стадиях жизненного цикла. М.: Флинта; НОУ ВПО «МПСИ». 2012. 165 с.

17. Выготский. Л. С. Собрание починений : в 6 т. М.: Педагогика, 1982. Т. 2. 504 с.

18. Грицишина Т. І. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку як соціально-педагогічна проблема. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 12 (55). С.12–15.

19. Дегтяренко Т. М., Вавіна Л. С. Корекційно-реабілітаційна робота в спеціальних дошкільних закладах для дітей з особливими потребами : навчальний посібник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. 302 с.

20. Діти і соціум : Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія [А.М. Богуш, Л.О. Варяниця, Н.В.

Гавриш, С.М. Курінна, І.П. Печенко]; наук. ред. А.М. Богуш; за заг. ред. Н.В. Гавриш. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.

21. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. К. : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.

22. Зайцев И.С. Специфика социального развития при психофизических нарушениях. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2012. Вип. III. С. 323–332.

23. Захарова Н.М. Адаптація дітей дошкільного віку до сучасного соціального простору : монографія. Донецьк: вид-во "Ноулідж". 2010. 218 с.

24. Киричук О.В. Формування в учнів активної життєвої позиції. К. : Рад. школа, 1983. 136 с.

25. Киселева М.В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе. Спб.: Речь, 2007. 336 с.

26. Киселёва М.В. Арт-терапия в работе с детьми : руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. СПб. : Речь, 2007. 160 с.

27. Колупаєва А. А., Савчук Л.О. Діти з особливими потребами та організація їх навчання. К. : «АТОПОЛ», 2011. 274 с.

28. Копытин А.И. Теория и практика арттерапии. СПб. : Питер, 2002. 368 с.

29. Коротчук О.Ю. Арт-терапія у житті дітей з особливими потребами. *Освіта та наука у вимірах ХХІ століття* : матеріали звітної-наукової конференції, 12–13 травня / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М.П. Драгоманова. К. : НПУ, 2006. С. 56–58.

30. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості ; під ред. Л. М. Проколієнко. К. : Рад. шк., 1989. 608 с.

31. Костюк Г.С. О взаимоотношениях воспитания и развития ребенка. *Советская педагогика*. 1956. №12. С. 61–64.

32. Кон И.С. Ребенок и общество. М. : Академия. 2003. 336 с.
33. Кононко О. Л. Запорука особистісного зростання дошкільника. *Дошкільне виховання*. 1999. № 10. С. 3–5.
34. Крюкова С. В., Слободяник Н. П. Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь : програми емоціонального розвитку дітей дошкільного и младшего школьного возраста. М. : Генезис, 2002. 208 с.
35. Кузьменко В. Соціальна компетентність дошкільнят: особливості, показники та шляхи розвитку. *Дошкільне виховання*. 2001. № 9. С. 15–21.
36. Курінна С. М. Особливості соціалізації дітей 6-7 років в різних умовах життєдіяльності : дис.... кандидата пед. наук : 13.00.05. Слов'янськ, 2004. 246 с.
37. Лемещук М.А. Емоційно-вольовий аспект соціалізації старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення. *Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки* : збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції : (17- 18 червня 2016 р., м. Одеса). Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2016. 104 с.
38. Лемещук М.А. Проблеми соціалізації дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення в емоційно-вольовій сфері. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету*. Педагогічні науки. 2016. Вип. 69 (3). С. 115–118.
39. Локалова Н.П. 120 уроков психологического развития младших школьников. М. : Ось-89, 2006. 160 с.
40. Макаренко А.С. Книга для батьків. К. : Рад. школа, 1980. 327 с.
41. Мамайчук И.И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии. СПб. : Речь, 2004. С. 43–81.
42. Мартиненко І. В. Особливості вольової готовності до шкільного навчання дітей шестирічного віку із загальним недорозвиненням мовлення. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія № 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : Зб. наукових праць. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. № 5. С. 159–164.

43. Мартиненко І.В. Особливості міжособистісної комунікації у дітей із нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2013. Вип. 24. С. 321–325.
44. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Видавничий Дім “Слово”, 2009. 464 с.
45. Мудрик А.В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / под ред. В.А. Слостенина. М. : Академия, 2002. 200 с.
46. Олійник Г. Особливості соціалізації дітей з особливими потребами у сучасному українському суспільстві. *Social Work and Education*. Vol. 7. No. 2. Ternopil-Aberdeen, 2020. pp. 178-185.
47. Омельченко І.М., Федій О.А. Казки – нев’яучі духовні квіти народу. Комплексна казкотерапевтична програма. Полтава : ПДПУ, 2005. 54 с.
48. Основи арт-терапії / уклад. Л.В. Підлипишина. К. : Марич, 2009. 60 с.
49. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія : навч. посіб. К. : Академвидав, 2008. 431 с.
50. Піроженко Т. О., Хартман О. Ю. Парціальна програма з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей від 4 до 6–7 років «Вчимося жити разом». К. : Видавництво «Алатон», 2016. 32 с.
51. Практикум по арт-терапии / под ред. А.И. Копытина. СПб. : Питер, 2000. 448 с.
52. Прутченков А. С. Социально-психологический тренинг в школе. М. : Изд-во ЭКСМО Пресс, 2001. 640 с.
53. П’ятницька-Позднякова І.С. Арт-терапевтичні можливості видів мистецтва. *Педагогіка: Наукові праці*. 2009. Випуск 95. Том 108. С. 36–42.
54. Рогальська І.П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід : монографія. Київ : Міленіум, 2008. 400 с.

55. Рогальська І.П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2009. 45 с.
56. Росік Т. Використання технік арт-терапії в соціальній роботі. *Соціальний працівник*. 2007. №16. С. 1–31.
57. Русова С. Ф. Дошкільне виховання. Вибрані педагогічні твори. К.: Освіта, 1996. С. 34–184.
58. Рыбакова С.Г. Арт-терапия для детей с задержкой психического развития : учебное пособие. Спб.: Речь, 2007. 144 с.
59. Садова І. Арт-терапія як ефективна технологія соціалізації дітей з особливими освітніми потребами в сучасних умовах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології* : науковий журнал / Міністерство освіти і науки України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка ; редкол.: А. А. Сбруєва, О. Є. Антонова, Дж. Бішоп [та ін.]. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. № 1 (65). С. 270–279.
60. Сапогова Е.Е. Психологические особенности переходного периода в развитии детей 6-7 лет: автореф. канд. дис. 1986. 21 с.
61. Сергєєнкова О. П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія. К. : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
62. Синьова Є.П. Тифлопсихологія. Психологічні особливості людей з глибокими порушеннями зору: підручник. К.: Знання, 2008. 365 с.
63. Синьова Є.П., Федоренко С.В. Тифлопедагогіка: підр. для студ. вищих навч. закладів. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. 325 с.
64. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ : монографія / Н. Гавриш, О. Рейпольська та ін.; за заг.ред. О. Рейпольської. К., Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 280 с.
65. Соціалізація дошкільників в умовах ДНЗ / уклад. Т. І. Прищепа. Х. : Вид. група «Основа», 2009. 169 с.

66. Стадієнко Н. Шляхи інтеграції дітей з особливими потребами у суспільство : науково-методичний збірник. К. : Контекст, 2000. 336 с.
67. Степанюк С. В., Заремба Л. В., Базенко О. О. Корекційна робота з виправлення зорових вад першокласників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : збірник. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 18. С. 243–247.
68. Сусанина И.В. Введение в арт-терапию : учебное пособие. М. : Когито-Центр, 2007. 95 с.
69. Тарапака Н.В., Кашуба Л.В. Інклюзія в дошкільлі : розвиток дітей із психофізичними вадами в умовах реалізації Базового компонента дошкільної освіти : Навчально-методичний посібник. Кіровоград, 2013. 140 с.
70. Татьянчикова І.В. Соціалізація дітей з інтелектуальними вадами як педагогічна проблема. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2012. Вип. III. С. 227–236.
71. Теоретико-методологічні засади процесу соціалізації дітей та учнівської молоді в сучасному освітньому просторі : методичні рекомендації. Херсон, 2013. 48 с.
72. Терлецька Л. Г. Основи психодіагностики. К.: Главник, 2006. 144с.
73. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. Т.1. Теоретичні проблеми педагогіки : пер. з рос. / за ред. А. І. Пискунова К. : Рад. шк., 1983. 496 с.
74. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6 т.: Т. 5. / сост. С. Ф. Егоров. М.: Педагогика, 1988. 528 с.
75. Федоренко С.В. Навчання і виховання дітей з порушеннями зору в Україні : історія та сьогодення : монографія. Запоріжжя : Вид-во ХНРБЦ, 2012. 306 с.
76. Шаграева О. А. Детская психология : теоретический и практический курс. М. : Владос, 2001. 368 с.